

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК [94+323.396] (420+47) «09/13»

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ АНГЛІЇ ТА РУСІ

Ігор Мельничук

Житомирський національний агроекологічний університет
Україна, 10008, м. Житомир, Старий Бульвар, 7
e-mail: melnichuk65@inbox.ru

Проблема, винесена у назву статті, обрана нами з огляду на декілька причин:

- у пострадянській історичній науці триває дискусія, ініційована певними колами російських дослідників, щодо унікальності й особливої специфічності державотворчого та елітотворчого шляху як Київської Русі, так і держав, що утворилися на східнослов'янських землях після її політичного розпаду;

- будь-який досвід успішного творення політичної еліти на наших землях, незалежно від часу й обставин, може бути цінним і корисним у сучасних українських умовах;

- чверть століття непростого, але плідного, з огляду ґрунтовності, комплексності та об'єктивності вирішення поставлених проблем, розвитку новітньої української історіографії дозволяють сьогодні певне розширення кута зору вітчизняних досліджень і вихід їх за межі суто національної проблематики.

Мета дослідження: дати спробу порівняльного аналізу якісного складу середньовічної політичної еліти Англії та Русі; виявити особливості формування правлячої верхівки, окреслити спільні риси згаданого процесу.

Ставлячи питання про виявлення спільних рис або можливих особливостей процесів одного порядку, що не завжди синхронно у часі, але неодмінно відбувалися у країнах середньовічної Європи при становленні держав, дослідники основну увагу приділяють їх правовому, соціально-економічному, релігійному, культурному, геополітичному, династичному аспектам. Останніми десятиліттями, з огляду на популярний нині цивілізаційний підхід до історії, уважно розглядається навіть така специфічна проблема, як ментальність і світоглядні позиції середньовічного європейця [1].

Дивним виглядає на цьому тлі практична відсутність актуальних досліджень становлення та розвитку *політичної* еліти Європи, хоча у літературі у різних формах і не завжди коректно з точки зору наукового стилю, все ж подаються загальні характеристики політичних систем європейських країн на різних етапах розвитку. Розглянемо цю тезу докладніше.

Англія. Держава, що могла б служити ледь не взірцем політичних перетворень IX-XIII ст., знаходилася на периферії уваги європейських хроністів і в розпал цих зрушень, і у сучасній науці. Оскільки основні та вирішальні події історично відбувалися та відбуваються у континентальній Європі, маємо для дослідження порівняно невелику кількість письмових джерел: лаконічну «Англо-саксонську хроніку» невідомого автора, початкові звістки якої узяті з відомої «Історії» Беди [2; 3], основні правові документи епохи на зразок «Хартії Генріха I», «Великої хартії вольностей 1215 р.» й ін., свого часу перекладених і зібраних академіком Д.М. Петрушевським в окремому виданні [4]. Фундаментальна наука представлена працями 60-х рр. XX ст.: надзвичайно ґрунтовними, але не позбавленими оціночних суджень у дусі «марксистсько-ленінського» прочитання історії [5; 6; 7]. Праці ж, що виходять в останній період, переважно носять узагальнюючий або близький до популярного характер [1; 8; 9].

При аналізі політичної структури англійської владної еліти доходимо наступних висновків:

- Монарх є главою політичної еліти, розпорядником благ і ресурсів, законодавцем і вищим суддею. Така позиція лідера зумовлена усталеним для Англії звичаєвим правом і під-

кріплена низкою правових кодексів, прийнятих за ініціативи королів (Правда короля Етельберта (поч. VII ст.), Правда Іне (Закони короля Уессексу VII ст.), Закони короля Альфреда (IX ст.), Закони короля Кнута (XI ст.)). Спиралася вона також і на беззаперечний у згаданий період авторитет Церкви. Християнські догмати смирення та покори, святості влади, гармонійно поєднуючись з догматами єдиногобожжя й єдиновладдя, діяли цілком у руслі інтересів провідника політичної еліти. Зі свого боку, монархи більшість значущих документів починали зі статті про охорону виняткових прав Церкви та надання преференцій для неї (див. ст. 1 «Правди короля Етельберта» [10, с. 323], ст. 1 «Хартії Генріха I» [4, с. 40] та ін.). Показовими у цьому відношенні, наприклад, стали перші розпорядження короля Етельреда на коронації (675 р.): «Тоді король сказав: «...Нині я віддаю святому Петру і його монастирю в Медесхемстеді наступні землі разом з усім, що на них знаходиться: Бредон, Хрепингас, Кеденак, Свінесхед, Хенбург, Лодесгак, Скуффанхальк, Костесфорд, Стратфорд, Веттелесбург, Лусгард, Етельгуніглонд і Барденей»» [2, с. 86].

Разом з тим, включення ієрархів Церкви до владної еліти довгий час не було типовим для Англії явищем: духовенство повноправно увійшло до складу політичної еліти лише разом з парламентаризмом. Можемо згадати у цьому зв'язку лише період ранньої історії держави, коли двір монарха після встановлення влади норманської династії (1066 р.) більше знаходився на континенті. У цей час владу короля на острові уособлювала духовна особа – головний юстиціарій, знавець права. Але це не стало тенденцією і зумовлене було практичними потребами – приблизно так само, як в історії Русі освічене духовенство виконувало для князя «особливі» доручення або писало політичну історію – Літопис. До того ж світська влада за відсутності короля була представлена канцлером, що виконував функції заступника головного юстиціарія та керував канцелярією і штатом шерифів з числа авторитетних баронів. Отже, основна політична боротьба за обсяг влади і вплив точилася у державі між озброєною земельною аристократією та королем. Проміжну позицію займала дворянська рицарська спільнота, у залежності від внутрішньополітичної ситуації виступаючи то на боці короля, то на боці баронів.

- Як бачимо, структура політичної еліти доволі типова для тогочасної Європи: король

– еліта політико-економічна (баронство) – еліта служива (лицарство). У період VII-XIII ст. вона пережила низку трансформацій услід за еволюцією політичної системи держави та розвитком економічних відносин.

- З VII ст. на Британських островах починаються процеси державотворення. Англосакси, потіснивши кельтів углиб та на окраїні території, приймають християнство й утворюють сім королівств, які з IX ст. об'єднуються в одну державу – Англію. У цей час правляча політична еліта була представлена двором короля, т. зв. «курією», куди окрім монарха входили найбільш впливові феодалі. Як і повсюди в Європі, за правління слабкого короля вища земельна аристократія намагалася розширити свої політичні права, кілька разів протягом X-XIII ст. вдаючись до збройних повстань проти центральної влади.

- У таких умовах тільки прихід до влади харизматичного політичного лідера, що об'єднує силою свого авторитета принаймні частину еліти, може призвести до прогресу у державницьких перетвореннях. І дійсно, Англія мала принаймні двох видатних монархів, які, провівши низку політичних реформ, поступово вгамували сепаратистські тенденції баронів. Початок поклала реформа Вільгельма Завойовника від 1066 р., коли він силовим способом проголосив себе верховним власником всієї землі та змусив усіх феодалів присягнути на вірність йому особисто. Ідеологічно він при цьому спирався на давні англійські централізаторські, об'єднавчі традиції та загальний консерватизм політичної еліти при збереженні цих традицій.

Таким чином король укріпив центральну владу, фактично взяв у свої руки збройні сили країни (адже васалітет передбачав як економічну, так і військову залежність – у вигляді служби королю), поставив під контроль всі політичні процеси у державі. Англія, у результаті, уникла характерного для більшості країн Європи політичного дроблення, пов'язаного з черговим етапом політичного й економічного розвитку середньовічної моделі держави.

Опір баронів у подальшому звівся до скарг на узурпацію прав сюзерена, утиски з боку центру, неправомірні побори, і, як наслідок, загострення протистояння у вигляді заколотів земельної аристократії XI-XII ст. Напруга між владною та військово-економічною елітою значною мірою була знята реформами Генріха II (1154-1189), який для нагляду за шерифами ввів інститут незалежних королів-

ських суддів з 6 осіб, покликаних розслідувати скарги безпосередньо на місцях. Крім того, король укріпив правлячий апарат економічно, ввівши податки для усього населення. І, на наш погляд, головне: Генріх реорганізував армію, розіславши по графствах намісників і замкнувши на них місцеве феодалне ополчення. Це поглибило керованість і централізацію не тільки збройних сил, а й держави загалом.

- Тенденції до розподілу влади між правлячою політичною елітою та представниками місцевої політико-економічної верхівки закладалися в Англії від початку державотворення. На XII ст. встановилася доволі струнка модель політичної системи: шериф, керуючи графством, виконував розпорядження короля, збирав податки, охороняв королівське майно, іменем короля вершив суд і стягував штрафи, здійснював поліцейські функції. Спирався він при цьому на власні військові формування (які мав кожен великий феодал), і на служиле рицарство – суто військову спільноту у складі політичної еліти. Двічі на рік верхівка місцевої земельної аристократії збиралася на загальні збори [8, с. 170], де, вочевидь, мала право виказати претензії до організації роботи шерифа, й у його особі, центральній владі загалом. До того ж, за діяльністю шерифів наглядали королівські судді. При потребі король міг збирати і загальні збори. Здавалося б, приводи до конфліктів правляча еліта нейтралізувала.

Але невдала політика Іоанна Безземельного (1199-1216 рр.), передусім, на європейському фронті, призвела до намагань стягти додаткові податки на війну з Францією, що породило масове невдоволення в усіх елітних прошарках. Ситуація погіршилася невдачами у конфлікті з Папським престолом. Барони, рицарство та міська верхівка Лондона, погрожуючи силою, домоглися від короля підписання Великої хартії вольностей 1215 р., де були у нерівних пропорціях враховані права всіх суспільних станів.

Цей прогресивний крок став лише проміжним на шляху до парламентаризму. Він різко посилив баронський елітний прошарок, що, спираючись на власні збройні формування, почав диктувати умови королю. Знадобилося ще півстоліття напруженого протистояння, дві альтернативні програми парламентаризму («Оксфордські провізії» баронів 1258 р. і «Вестмінстерські провізії» рицарства та вільних селян-землевласників), громадянська війна 1258-1267 рр. між баронами і королем,

перш ніж переможець, очільник баронів Симон де Монфор, оголосив скликання першого парламенту Англії (1265 р.). Графства у ньому представляли по два рицарі, міста – по два представники міщан.

У подальшому чергові заворушення з боку обійдених представництвом елітних груп призвели до скликання у королем Едуардом I у 1295 р. т. зв. «ідеального парламенту», де, нарешті, всі інтереси було враховано: короля представляла особисто ним запрошена вища політична знать – прелати Церви та найкрупніше баронство, графства – рицарство та представники еліти міст.

Таким чином, правляча еліта Англії на кінець XIII ст. мала таку структуру: король і його оточення – барони – вищі церковні ієрархи – рицарі (дворянство) – очільники міст. Король, співпрацюючи з парламентом, враховував інтереси всіх елітних прошарків; вони, у свою чергу, через парламент могли відстоювати свої групові позиції й долучатися до управління державою.

Русь. Оскільки дана стаття охоплює період VII-XIII ст., Русь як східноєвропейський політичний простір у ці часи слід розглядати у динаміці еволюційних змін, об'єднавши т. зв. «додержавну», Київську державну, і пост-Київську, удільну фазу (етап політичного дроблення).

Раніше в окремій монографії ми дослідили становлення й основні етапи розвитку політичної еліти на наших землях часів середньовіччя [12]. На нашу думку, у період складання протодержав (VII-IX ст.) відбулися перші трансформаційні зміни політичної еліти:

«...На етапі формування військово-територіальних протодержав відбувається переродження еліт: відхід у тінь родоплемінної знаті та перехід керівних важелів управління до нової військово-політичної й адміністративної еліти в особах князя та його оточення – «кращих мужів», які згодом перетворилися на дружину та бояр.

Війни змушували до підпорядкування маси населення князівській еліті, до того ж воно поступово потрапляло і в економічну залежність від найбагатших людей; це не тільки ще більше укріпило матеріальну перевагу князя і «служилого» елітного прошарку, а й значно підвищило їх соціальний статус – типова військова лідерська верхівка ...з переходом до осілості та торгівлі поступово перетворилася на військово-феодалну еліту.

...Процес феодалізації суспільних відносин у східних слов'ян, що почався з другої поло-

вини VI – початку VII ст. і значно прискорився з утворенням «словіній», зробив цікавою ідею спадкової влади для найбагатших і найвпливовіших (княжих) сімей, тим більше, що модель такого типу управління була запропонована пізнім родоплеменним устроєм, коли влада зосереджувалася у руках представників найбільш шанованих і древніх родів, глави яких, власне, і склали раду старшин.

...Для легітимізації спадкової влади князям і знадобилося ще на кілька століть обов'язкова згода віче, і самі народні збори, як соціальний інститут, який розподіляв відповідальність за наслідки важливих рішень між народом, боярською радою і князем, хоча більшість самих рішень, вочевидь, ініціювалися князем і його найближчим оточенням.

...Формування навколо князя «служилої знаті» – боярства, тобто вищого військового елітного прошарку. ...Такі люди підбиралися за ознакою особистої відданості князю та його безумовної підтримки. Тому фактор належності до впливового, численного або древнього роду за таких умов втрачав зміст. Інша річ, що ця нова військово-адміністративна еліта, поступово збагачуючись за рахунок війни, надбання земель, підпорядкування собі селянської маси та близькості до князя, також з часом перетворилася на спадкову» [12, с. 80].

У цей період князівські династії були нестійкими, утворюючись і зникаючи у внутрішньополітичній боротьбі, адже князь в умовах т. зв. «військової демократії» залишався виборною фігурою. Політична еліта мала на середину IX ст. наступну конфігурацію: князь – старша дружина (боярство) – очільники віче (еліта міст).

- Під час домінування на руських землях Київської держави політична еліта пережила наступні трансформаційні кроки: появу у Києві сталої норманської династії Рюриків; поступове об'єднання всіх руських земель під владою цієї династії, концентрацію влади навколо Києва. Єдина централізована держава дала правлячій еліті незрівняні з попередниками можливості у внутрішній керіваності та виході на зовнішню арену в якості великого європейського гравця, але й породила низку управлінських проблем.

До середини XII ст. обраний правлячою елітою родовий принцип наслідування виправдовував себе – в якості намісників залежними від Києва князівствами відправлялися представники правлячої династії, що спиралися на особисто віддані збройні загони з чи-

сла кількості дружинників. Двір князя, що складався з наблжених родичів і вищих бояр, вирішував оперативні завдання управління. Влада у державі таким чином зберігалася у межах правлячого роду. Однак економічний і політичний розвиток підвладних земель значно збільшив обсяг завдань для порівняно невеликої елітної групи, змусив її диференціюватися згідно нових умов і викликів. Княжа дружина, що знаходилася цілком на утриманні князя, ускладнила свою структуру та функції. Старша дружина – боярство – віддавна займалася, поряд з військовою службою, й іншими завданнями для князя: вела торгівлю, дипломатичні перемовини, керувала масштабними будівничими й оборонними проектами, контролювала митниці, збір податків, віче й т. ін., тобто перетворилася на фахову політико-адміністративну еліту. З середини XII ст. боярство, направлене намісниками у нові міста й менші уділи, почали отримувати від князя землі у вигляді жалуваних і дарчих за службу. Це породило новий елітний шар земельної аристократії, що утримував власні армії та контролював значні території. Руська політична еліта прийшла до тої ж ситуації, що й англійська дещо раніше: між владною елітою центру й елітою на місцях виникла конкуренція за вплив, економічний і політичний контроль.

Місцеві удільні князі цілковито залежали від настроїв боярських партій і все менше зважали на Київ. Це, разом з кризою родового принципу наслідування і низкою інших чинників [14, с. 52-57] призвело до політичного дроблення Київської держави та її розпаду на десятки менших державних утворень. Аналогічні процеси проходили майже скрізь у Європі, але в Англії, як ми згадували вище, вдалося їх уникнути.

Незважаючи на такі, здавалося б, деструктивні державницькі процеси, що призвели до тривалої кризи й усобиць між уділами, станом на кінець XIII ст. політична еліта змогла зберегти себе й апробовану часом структуру: на чолі численних уділів стояли все ті ж Рюриківичі, які спиралися на «ближнє коло» радників, дворян (молодшу дружину, що знаходилася при князі), боярську думу та лідерів віче (очільників міст). При потребі, для вироблення єдиної загальноруської позиції або для вирішення конфлікту, збиралися князівські з'їзди. Київ зберіг номінальний статус загальноруської столиці.

Таким чином, порівнявши шляхи формування політичної еліти Англії та Русі у часи

раннього та високого середньовіччя, можемо визначити низку спільних моментів:

- І в Англії, і на землях Русі норманська експансія надала значного поштовху до утворення держави та формування політичної еліти;

- Релігійна еліта стала важливим елементом еліти політичної лише на останньому етапі досліджуваного періоду, її роль у політичних процесах проявилася на повну міць лише у пізньому середньовіччі;

- Великі феодалі (барони в Англії, бояри на Русі) поступово перетворилися на могутню економічну та військову силу. Об'єднуючись за інтересами, вони склали серйозну конкуренцію центральній владі у боротьбі за владу і політичний вплив, залишаючись важливою частиною політичної еліти;

- У боротьбі із земельною аристократією очільники правлячої еліти Русі й Англії діяли схожим чином – посилювали та реформували власні армії, впровадили інститут намісників, спиралися на еліту міст, проводили реорганізації фіскальної політики, намагалися залучитися підтримкою бодай однієї з боярських (баронських) партій;

- Специфіка елітотворення Русі полягала у тому, що правлячій верхівці (князю, княжому двору та вищому боярству) протягом усього досліджуваного періоду слід було враховувати наявність віче (тобто формальної думки народу).

Але практика показала, що майже на всій території Русі, крім «боярських республік» типу Новгороду, віче було «приручене» владою та служило скоріш для легітимізації її рішень. Міські народні збори цілком залежали від думки очільників купецтва і ремісничих цехів – і в цьому практично повторювали картину взаємовідносин між англійськими елітними групами по лінії «король – королівський двір – барони – рицарство – очільники міст». На Русі спостерігалася схожа структура еліти: «князь – княжий двір разом зі служилим боярством (рицарством, мало-впливовим на Русі) – велике боярство – очільники міст і міського віче».

Мельничук Ігор Порівняльний аналіз формування політичної еліти середньовічних Англії та Русі

Робиться спроба проведення порівняльного аналізу формування та розвитку політичної еліти двох провідних європейських держав – Англії та Русі. Проводяться паралелі у методах узгодження інтересів різних елітних груп, які були використані правлячою елітою обох країн. Досліджуються структура політичної еліти на різних стадіях розвитку, основні відмінності процесів формування еліти в Англії та Русі, місцева специфіка цих процесів.

Ключові слова: Англія, Русь, середі віки, політична еліта, структура, розвиток, паралелі, відмінності

Мельничук Игорь Сравнительный анализ формирования политической элиты средневековых Англии и Руси

Делается попытка проведения сравнительного анализа формирования и развития политической элиты двух ведущих

Виявилася і головна відмінність. Суттєвим прогресом у розвитку політичної еліти Англії стала її еволюція до утворення парламенту, де були представлені інтереси всіх елітних груп. На Русі парламентської моделі при сильних авторитарних тенденціях управління утворено не було. Правляча еліта обмежилася введенням у практику дорадчих органів при князях: боярської думи, княжого двору, віче, в окремих випадках князівських «снемів» – з'їздів князів. Ця управлінська схема дозволяла враховувати позиції всіх наявних елітних груп, залишаючи останнє рішення за князем.

Як бачимо, якогось «особливого», відмінного від загальноєвропейського шляху державотворення та розвитку політичної еліти Русі (про що вже не перше століття настійливо твердить частина російських істориків) не простежується, але специфіка такого шляху для кожної країни, дійсно, була різною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада: Пер. с фр. / Ж. Ле Гофф / Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послел. А.Я. Гуревича. – М.: Изд. Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
2. The Saxon Chronicle. Tr. A. Savage. – London, 1982; Див. також: Англосаксонская хроника / Пер. с др.-англ. З.Ю. Метлицкой. – СПб.: Евразия, 2010. – 288 с.
3. Беда Достопочтенный. Церковная история / Достопочтенный Беда. – М.: Алетейя, 2001. – 120 с.
4. Памятники истории Англии XI-XIII вв. / Пер. и ред. Д.М. Петрушевского. – М., 1936. – 240 с.
5. Барг М.А. Исследования по истории английского феодализма в XI-XIII вв. / М.А. Барг. – М.: АН СССР, 1962. – 382 с.
6. Гутнова Е.Г. Возникновение английского парламента: из истории английского государства и права XIII в. / Е.Г. Гутнова. – М.: Изд-во МГУ, 1960. – 560 с.
7. Галанза П.Н. Феодальное государство и право / П.Н. Галанза. – М., 1963. – 94 с.
8. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.
9. Брайант Артур. Епоха рыцарства в истории Англии / Артур Брайант / Пер. с англ. Т.В. Ковалёва, М.Г. Муравьёва. – СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. – 576 с.
10. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X-XIII веков / Ш. Пти-Дютайи / Пер. с фр. – СПб.: Изд. «Евразия», 2001. – 448 с.
11. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 1988. – Т. I. – 716 с.
12. Мельничук І.А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І.А. Мельничук. – Житомир: Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.
13. Мельничук І.А. Внутрішньополітичні чинники феодального дроблення Київської держави. Регіональний та місцевий сепаратизм еліт / І.А. Мельничук // Волинські історичні записки. Зб. Наукових праць. – Т. 9. – Житомир, 2013 – С. 52-57.

европейских держав – Англии и Руси. Проводятся параллели в методах согласования интересов различных элитных групп, которые были использованы правящей элитой обеих стран. Исследуются структура политической элиты на различных стадиях развития, основные различия процессов формирования элиты в Англии и Руси, местная специфика этих процессов.

Ключевые слова: Англия, Русь, средние века, политическая элита, структура, параллели, отличия

Melnychuk Igor *Comparative analysis of the formation of the political elite of Rus and England in the middle ages*

A attempt a comparative analysis of formation and development of the political elite of two major European powers – England and Rus. Are parallels in the methods of reconciling the interests of various elite groups that were used by the ruling elite of both countries.

The structure of the political elite in various stages of development. The basic differences processes formation elite in England and Rus, set out the local specifics of these processes.

The conclusion about the similarity of processes structuring elite of both countries. At the end of the XIII century she had the following configuration: Monarch – boyars (barony) – the elite of the city. The specificity of Rus was the presence in this scheme, folk fees. The specificity of England was the progress of the scheme up to the parliamentary control model.

A «special», a non-European way of development of state and political elite of Russia we have not seen, but the specifics of the way for each country was different.

Keywords: England, Rus, Middle Ages, the political elite, structure, development, parallels, differences

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 17.04.2016 р.